

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ОСВІТИ

УДК 373.2.015.31:17.022.1-056.36

К. С. АВЕРІНА

кандидат педагогічних наук, доцент

Ю. С. СТАДНІК

С. В. ЛИФАР

Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ПОВЕДІНКИ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті на теоретичному рівні проаналізовано процес морального виховання дошкільників і його психологічних детермінант. Узагальнено сутність формування в дітей моральних уявлень, почуттів, системи моральних мотивів поведінки. Розкрито механізм перетворення моральних норм і формування моральної свідомості в період дошкільного дитинства. Визначено, що мета морального виховання – формування моральних якостей особистості.

Ключові слова: дошкільник, моральне виховання, моральна поведінка, моральна свідомість, моральні норми та правила, моральні якості, особистість.

Останніми роками дедалі більше уваги приділяють вивченню складних феноменів людського буття, які розкрито у філософській, педагогічній, психологічній та інших галузях знань. До них належить проблема морального розвитку людини. Суттю, головним змістом морального розвитку є здатність людини розрізняти добро та зло, мати уявлення про все різноманіття їх виявів, а також керуватися у своїй поведінці суспільно заданою нормою “добра” та протистояти “злу”. “Добро” та “зло” – це фундаментальні поняття в категоріальному апараті філософської антропології, теології, аксіології та етики (А. Довгий, В. Ільїн, Н. Лоський, В. Фетісов та ін.).

Моральне виховання – це цілеспрямований процес формування в учнів із вадами інтелекту стійких моральних якостей, потреб і почуттів, навичок і звичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі. Моральне виховання здійснюють лише за умови залучення особистості до різноманітної практичної діяльності (навчально-пізнавальної, громадянської, суспільно-корисної тощо), яка сприяє формуванню позитивних моральних стосунків, а також особистісних рис і якостей.

У психологічних дослідженнях широко висвітлено питання моральної свідомості та поведінки, моральних почуттів і переживань, моральних відносин (К. Божович, Б. Братусь, К. Веселова, Л. Виготський, В. Зінченко, Н. Ейзенберг, Р. Еммонс, Е. Мануйлова, М. Мей, В. Мухіна, С. Рубінштейн, Д. Фельдштейн, М. Хаузер, Х. Хартшорн). Проблеми генезису моралі, його зовнішніх і внутрішніх детермінантів досліджували в українській науці

(К. Абульханова-Славська, К. Божович, Б. Братусь, Р. Ібрагімова, В. Кон, Т. Марцінковська, К. Муздибаєв, К. Обухова, Т. Рєпіна, О. Самілова, Є. Суботський, В. Холмогорова, В. Чудновський, С. Якобсон та ін.).

У працях Л. Божович, Д. Ельконіна, А. Леонтьєва, С. Рубінштейна моральний розвиток дитини розглянуто як результат інтеріоризації соціальних норм, що регулюють поведінку, діяльність і відносини суб'єктів. На думку багатьох дослідників, дошкільний вік є найбільш чутливим періодом морально-етичного розвитку дитини, коли в її свідомості формуються первинні етичні інстанції [3; 7; 11].

У процесі активної соціалізації в період дошкільного віку в дитини формується образ “Я” та світу, відбувається пізнання самого себе в усьому різноманітті зв'язків із навколишнім світом (К. Абульханова-Славська, К. Божович, О. Гаврилушкіна, Л. Меднікова, В. Мухіна).

Соціалізація, на думку Л. Виготського, є процесом “вростання” дитини в людську культуру на основі оволодіння людською поведінкою. Поведінку дитини регулюють прийняті в суспільстві моральні норми, які є результатом суспільно-історичного розвитку та зафіксовані в еталонах морально-прийнятної поведінки. Привласнюючи суспільно-історичний досвід, дитина не може не вбирати усталені в суспільстві норми та правила, закріплені в моральних еталонах, які передаються від покоління до покоління й транслуються дитині дорослим [7].

Еталони моралі, відображені в поняттях добра та зла, є регулятором особистісних позицій і вчинків, а також ставлення особистості до світу (Д. Ельконін, С. Рубінштейн, С. Якобсон). Від можливості та вміння розрізняти добрі (“що таке добре”) і ворожі (“що таке погано”) явища соціального життя залежить те, як буде відбуватися не тільки подальший моральний розвиток дитини, а й становлення її особистості як суб'єкта соціальних відносин [3; 7].

Мета статті – розкрити особливості формування моральної свідомості та поведінки дошкільників із затримкою психічного розвитку порівняно з їх однолітками, які розвиваються нормально.

Проблеми, пов'язані з вихованістю дітей, постійно перебувають у центрі уваги педагогів. Розумово відсталі діти повинні бути виховані так, щоб їх самостійна поведінка в різноманітних життєвих ситуаціях відповідала соціальним нормам суспільства. Наслідки ураження центральної нервової системи у дітей дошкільного віку з вадами інтелекту значно ускладнюють виховну роботу з ними. Проте в цих дітей є й багато можливостей для розвитку. Тому мета виховання в спеціальних групах або спеціальних дошкільних закладах не зумовлена особливостями вихованців. Вади психофізичного розвитку не можуть бути основою для формулювання особливих “дефектологічних” цілей і завдань. Виховний процес необхідно так само спрямовувати на всі аспекти розвитку особистості, а його джерелами є діяльність і спілкування. У процесі виховання в дітей формують систему знань, переконань, навичок, якостей і рис особистості, стійких звичок по-

ведінки, які будуть основою для їх подальшого самостійного життя. Проте реалізують загальні виховні напрями та цілі з урахуванням особливостей розвитку в розумово відсталих дітей. Тобто загальні виховні завдання мають поєднуватися із корекційними.

Моральне виховання передбачає різноманітні впливи на думки, почуття, соціальну практику особистості, її самовдосконалення. Цей процес поєднує в собі такі особливості:

- цілеспрямованість (полягає в чіткій окресленості мети педагогічних впливів);
- багатofакторність (передбачає врахування всіх чинників, які відіграють суттєву роль у процесі виховання);
- віддаленість у часі результатів роботи (виховання є тривалим процесом, досягти результатів якого одразу неможливо);
- безперервність (полягає в систематичності взаємовпливів вихователя та вихованця);
- визначальна роль педагога (педагог має бути моральним взірцем для дитини);
- цілісність (передбачає внутрішню єдність усіх виховних засобів і впливів щодо формування моральної культури дитини).

Моральне виховання тісно пов'язане з моральним розвитком, оскільки взаємодія між педагогічними впливами та розвитком особистості відбувається через сприймання, усвідомлення, оцінювання й перевірку моральних вимог на основі досвіду.

Дошкільний вік є унікальним для становлення моральної сфери. У цей період починає розширюватися й змінюватися система взаємин дитини з дорослими та однолітками. Дошкільник починає вивчати світ людських відносин, закони, за якими відбувається взаємодія людей. Моральний розвиток у дошкільному дитинстві складається з первинних етичних інстанцій, становлення яких відбувається за декількома аспектами: розвиток моральної свідомості, становлення саморегуляції моральної поведінки, розвиток моральних почуттів. Взаємодія емоційного, когнітивного та поведінкового компонентів у особистісній сфері забезпечує єдність моральної свідомості та поведінки [9]. У літературі вичерпно зазначено про те, що становлення моральної сфери дитини опосередковано моральними цінностями, нормами, ідеалами суспільства, дорослого оточення, які в процесі інтеграції стають особистісно значущими, перетворюються у внутрішні мотиви та особистісні смисли дитини [10].

У процесі онтогенезу дитина навчається відділяти гарне (добре) від злого (лихого) в навколишньому світі на підставі емоційного відгуку; добре зумовлює позитивний емоційний відгук, зле – негативний. Істотним показником розвитку моральної свідомості в дошкільному дитинстві є етичні оцінки, на підставі яких дитина диференціює поняття “добре” та “погано”. Основою становлення етичних оцінок є емоційно забарвлені уявлення дитини про те, що таке “добре” і що таке “погано”, як певний рівень відо-

браження етичних еталонів моральності. Уявлення про добро та зло в дошкільника можна вважати повними, диференційованими та сформованими, якщо він може визначити відмітні ознаки добра та зла [4;8].

На основі первинного розуміння моральних норм малюк навчається слідувати моральним нормам і самостійно робити моральний вибір. Крім того, на думку деяких авторів, становлення моральної поведінки пов'язано з розвитком уявлень дитини про відповідність власної поведінки позитивним моральним еталонам і здатності до морального оцінювання своїх вчинків. Поступово дитина все більше замислюється над сутністю добра та зла й починає усвідомлено ставитися до цих моральних понять, що відображається в довільній та опосередкованій моральними нормами поведінці, в моральному ставленні до інших [1, с. 110–133].

Роль інтелекту у становленні моральної сфери дитини в дослідженнях оцінюють неоднозначно. Особливості пізнавальної, мовленнєвої, емоційно-вольової, особистісної сфер дітей із ЗПР позначаються на їх моральному розвитку. Дослідники цього питання зазначають, що моральна сфера дітей із затримкою психічного розвитку має низку особливостей порівняно з однолітками без аномалій у розвитку. Це виявляється в ситуативності поведінки дитини, її слабкій орієнтації в морально-етичних нормах, що, у свою чергу, призводить до нереалізованих вікових можливостей у його моральному становленні. Аналіз літературних джерел показав, що питання вивчення особливостей моральної сфери дошкільнят із ЗПР досі є маловивченим. Проведені дослідження найчастіше висвітлюють цю проблему поверхово або на прикладі більш старшої вікової групи школярів із ЗПР. Оскільки добро та зло є узагальненими ключовими поняттями, засвоєння яких відбувається в процесі становлення моральної сфери особистості, важливо розглянути особливості виявів добра та зла в свідомості та вчинках дітей старшого дошкільного віку, що мають затримку психічного розвитку.

За основу нашого дослідження було обрано класифікацію морального розвитку, яку запропонував Є. Субботський. За цією концепцією в моральному розвитку дошкільника існує три основні етапи:

1. Дитинство, раннє дитинство. Мотивація дитини має виключно прагматичний характер, оскільки містить базові мотиви – вітальні органічні потреби.

2. Кінець раннього дитинства, початок дошкільного дитинства. Поведінка дітей у вербальному плані в більшості випадків відповідає нормі, у реальному ж плані за відсутністю зовнішнього контролю – ні.

3. Середній і старший дошкільний вік. Третій етап характеризують поступовим зняттям дисоціацій вербальної та реальної поведінки завдяки тому, що в плані реальної життєвої практики дитини починають переважати позитивні моральні норми [12, с. 29–38].

Діти старшого дошкільного віку із затримкою психічного розвитку керуються соціальними нормами поведінки, у них спрацьовує механізм морального оцінювання оточуючих, водночас вони прогнозують свою по-

ведінку як морально позитивну. Дітей старшого дошкільного віку із ЗПР характеризують моральною орієнтацією щодо самих себе й аморальною – щодо оточуючих. Імовірно, з одного боку, це відбувається внаслідок запізнення формування системи соціальних відносин у таких дітей. Інші діти ще не набули для них взаємної соціальної значущості. З іншого боку, недостатня сформованість сфери образів-уявлень, специфічність Я-концепції, механізму уявлення призводить до своєрідності прогнозування моральної поведінки інших. Це гіпотетичне твердження потребує подальшої розробки та експериментальної перевірки.

Аналіз результатів дослідження показав, що в дошкільнят із ЗПР моральна поведінка відповідає другому етапу (за класифікацією Є. Субботського) – феномену неузгодженості вербальної та реальної поведінки, що співвідноситься з молодшим дошкільним віком дітей без аномалій у розвитку. Дошкільнята із ЗПР, маючи знання про соціальні норми поведінки, використовують їх у вербальній поведінці. На нашу думку, основною причиною такої неузгодженості стали особливості мотивації дітей, зміни під час переходу від вербального до реального плану дій. Якщо у вербальній поведінці відсутня реальна спокуса, що змушує дитину порушувати правила, а мотив нормативної поведінки у вербальній ситуації досить сильний, то в реальному конфлікті зменшується вплив нормативної поведінки та з'являється дуже сильний мотив порушення правила.

Моральна норма вже є знаком для дитини із ЗПР старшого дошкільного віку, але тільки в зовнішній формі; унаслідок недостатньої сформованості знаково-символічної діяльності процес інтеріоризації не відбувається, у результаті довільного акту виконання моральних норм стає неможливим, спостерігаємо первинну дію механізму осмислення моральної регуляції.

Необхідно визначити, що саме впливає на процес морального вибору в цих дітей. Як і в розумово відсталих дошкільників, регулювання поведінки цих дітей моральними нормами пов'язана з тією ситуацією, у якій перебуває дитина, її особистісною значущістю. Предмет розподілу набуває більшого особистісного сенсу для дітей із ЗПР, що й призводить до стійкої негативної поведінки випробовуваних. Тільки цей мотив – дотримання соціальної норми – не набуває спонукальної сили. Реальний мотив стає провідним. Аналогічні вияви ми спостерігаємо й у розумово відсталих дітей.

Недостатня диференційованість переживань, егоцентрична спрямованість, слабкість інтелектуальної та вольової регуляції ускладнюють формування важливих моральних почуттів у розумово відсталих дітей, особливо вищих почуттів, що відбувається з відносним запізненням та із значними зусиллями. Формування навичок і звичок моральної поведінки – важливе завдання морального виховання. Цей процес посідає особливе місце в роботі з розумово відсталими дітьми. Навички моральної поведінки є невід'ємною складовою розвитку дитини, визначають її вчинки, зумовлюють ставлення до навколишньої дійсності, дорослих і однолітків. Адже важливо не лише те, як дитина поводить, а й те, як вона приймає рішення про

певний вчинок: самостійно чи під впливом дорослих. Звична поведінка дитини формується поступово, із набуттям досвіду. Часто рівень моральних уявлень випереджає розвиток поведінки дитини, оскільки формування навичок поведінки потребує більше часу та зусиль, ніж формування заснованих на пам'яті уявлень. Крім того, у процесі виховання педагог не завжди може забезпечити єдність знань дітей про моральні норми з вимогами дорослих щодо їхньої поведінки. Тому втілення уявлень про моральні норми в реальні вчинки дітей за різних життєвих ситуацій є дуже складним завданням. Властива багатьом таким дітям інертність розумових процесів зумовлює те, що успіх формування їх звичок залежить від випадкових негативних вражень. Таке враження "може спровокувати імпульсивний вчинок, який надалі може стати звичним способом реагування. Вплив таких помилкових епізодичних дій на деяких дітей, яким властива інертність нервових процесів, може бути основою виникнення інших звичок" [11].

Висновки. Виховання – це діяльність, спрямована в майбутнє; воно значною мірою залежить від організаторських здібностей вихователя. Педагог забезпечує організацію цілеспрямованого корекційно-виховного впливу на особистість дитини з метою формування необхідних якостей у поєднанні з організацією повсякденного життя та діяльності. Він має керуватися індивідуальним і диференційованим підходом до виховання, сповна реалізуючи корекційний потенціал виховного впливу на особистість дитини з порушеннями розвитку.

Становлення моральної самоідентифікації в дітей відбувається під впливом доброзичливого ставлення близьких людей і на основі бажання виправдати їх надії. В уявленнях дітей зло є більш конкретизованим і зрозумілим. У ситуації реальної поведінки, коли перед дітьми постає завдання морального вибору, дошкільнята як із затриманим, так і з нормальним рівнем психічного розвитку мають труднощі з дотриманням моральних норм і правил взаємодії.

Список використаної літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Активность и сознание личности как субъекта деятельности / К. А. Абульханова-Славская // Психология личности в социалистическом обществе: активность и развитие личности. – Москва, 1989. – С. 110–133.
2. Атемасова О. А. Проблеми розвитку та корекції емоційної сфери молодших школярів / О. А. Атемасова. – Харків : Ранок, 2010. – 176 с.
3. Божович Л. И. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды / Л. И. Божович ; под ред. Д. И. Фельдштейна. – Москва ; Воронеж : Ин-т практической психологии, 1995. – 477 с.
4. Брунов Б. П. Воспитание детей с проблемами в интеллектуальном развитии [Электронный ресурс] / Б. П. Брунов. – Режим доступа: <http://ukrdoc.com.ua/text/37792/index-1.html>.
5. Винникова Е. А. Феномен сдвига мотива на цель в ситуации морального выбора у старших дошкольников / Е. А. Винникова // Дефектология. – 1999. – № 1. – С. 18–24.
6. Висоцька А. Особливості виховного процесу у спеціальних закладах для дітей з порушенням психофізичного розвитку / А. Висоцька // Дефектологія. – 2010. – № 2. – С. 37–40.

7. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. / Л. С. Выготский – Москва : Педагогика, 1983. – 369 с.
8. Кузьміна М. Значення дидактичної гри / М. Кузьміна // Дефектолог. – 2009. – № 12. – С. 14–19.
9. Миронова С. П. Сучасні підходи до морального виховання учнів з вадами інтелекту [Електронний ресурс] / С. П. Миронова. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/26_SSN_2010/Pedagogica/71684.doc.htm.
10. Павелків Р. В. Дитяча психологія [Електронний ресурс] / Р. В. Павелків, О. П. Цигипало. – Режим доступу: http://www.pidruchniki.ws/18271207/psihologiya/dityacha_psihologiya_-_pavelkiv_rv.
11. Рубинштейн С. Л. Из научного наследия / С. Л. Рубинштейн // Сергей Леонидович Рубинштейн. Очерки. Воспоминания. Материалы. – Москва, 1989. – 598 с.
12. Субботский Е. В. Нравственное развитие дошкольника / Е. В. Субботский // Вопросы психологии. – 1983. – № 4. – С. 29–38.
13. Федорченко Т. Е. Ранняя профилактика негативных проявлений у поведении детей : навч. посіб. / Т. Е. Федорченко. – Тернопіль : Астон, 2005. – 116 с.

Стаття надійшла до редакції 01.02.2016.

Аверіна К. С., Стаднік Ю. С., Лифар С. В. Формирование нравственного сознания и поведения дошкольников с задержкой психического развития

В статті на теоретическому рівні проаналізовано процес нравственного виховання дошкільників і його психологічних детермінант. Обобщена сутність формування у дітей нравственных представлений, чувств, системи нравственных мотивов поведения. Раскрыт механизм превращения моральных норм и формирования морального сознания в период дошкольного детства. Определено, что цель нравственного воспитания – формирование нравственных качеств личности.

Ключевые слова: дошкільник, моральное воспитание, моральное поведение, моральное сознание, моральные нормы и правила, моральные качества, личность.

Averina K., Stadnik U., Lifar S. The Formation of Moral Consciousness and Behavior of Preschool Children with Mental Retardation

The article describes the analysis of the process of moral education of preschool children and their psychological determinants at the theoretical level. The generalized description of the essence of teaching children the moral ideas, the development of moral senses, the system of moral motives of their behavior are under consideration. The mechanism of transformation of moral norms and the formation of moral consciousness in the period of early childhood are developed in the article. It is determined that moral education has the ultimate goal which is the person's moral qualities forming. The article considers the questions connected with necessity of revision the ideological and methodological guidance in connection with the development of inclusive education forms in Ukraine; reveals the influence of scientific pedagogical ideas on the development of the integration process of children with mental and physical disabilities. Children of senior preschool age with mental retardation possess the social norms of behavior, the mechanism of the moral assessment of others, at the same time they predict their behavior as morally positive. It is established that the formation of moral identity in children occurs under the influence of friendly relations and loved ones, and desire to match their high estimate. In the children views, evil more specific and clear. In a situation of real behavior, when in front of children is the task of moral choice, as preschoolers with delayed and normal level of mental development there are difficulties to observe the moral norms and rules of interaction.

Key words: moral behavior, moral character, moral consciousness, moral education, moral norms and rules, personality, preschooler.